

УДК 811.112.2'373.7

О. О. Лазаренко,

кандидат філологічних наук, старший викладач
(Київський національний лінгвістичний університет)
rotvogel@list.ruЛЕКСИКО-МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ УТВОРЕННЯ ДЕФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ДЕРИВАТИВ
У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено лексико-морфологічний спосіб виникнення однослівних одиниць третинної номінації на основі фразеологізмів німецької мови; встановлено його продуктивність; вивчено структурно-словотвірні особливості дефразеологічних дериватів, а також фактори, що визначають вибір компонента твірної одиниці як основи подальшого словотворення; проаналізовано принципи взаємодії дефразеологічних дериватів із базовими фразеологізмами та однокореновими лексичними одиницями, що утворилися в результаті дефразеологічної деривації; окреслено шляхи подальших досліджень.

Утворення нових лексичних одиниць, зокрема вторинних та третинних номінацій, завжди в центрі уваги мовознавців, які наразі розглядають ці процеси формування та функціонування в когнітивному аспекті. З іншого боку, принципи й підходи таксономічної наукової парадигми не втратили своєї актуальності й широко застосовуються сучасними дослідниками в ракурсі нових напрямків і проблем мовознавства. Потреба у вивченні шляхів й механізмів утворення однослівних одиниць третинної номінації від фразеологізмів, їх структурно-семантичних особливостей і принципів взаємодії з твірними одиницями визначають **актуальність даної праці**.

На сучасному етапі найбільше матеріалу стосовно узуальних та okazіональних способів виникнення однослівних одиниць третинної номінації, утворених від фразеологічних одиниць (ФО), накопичено на матеріалі російської [1; 2] і української мов [3: 50; 4], проте свого розв'язання у німецькому мовознавстві зазначена проблема поки що не отримала.

Метою статті є вивчення лексико-морфологічного способу виникнення дериватів на основі ФО в німецькій мові та визначення його продуктивності. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: схарактеризувати структурно-словотвірні особливості дефразеологічних дериватів (ДД), утворених лексико-морфологічним способом; встановити фактори, що визначають вибір компонента твірної одиниці як основи подальшого словотворення.

Об'єктом дослідження є ДД сучасної німецької мови; **предметом** – лексико-морфологічний спосіб утворення лексичних одиниць на основі фразем у німецькій мові.

Матеріалом аналізу слугують ДД німецької мови і їхні базові ФО загальною кількістю 1102 похідних та 772 твірні одиниці.

Наукова новизна статті полягає у використанні системного підходу до вивчення й аналізу базових фразеологізмів та їхніх дериватів. Ґрунтовно вивчено лексико-морфологічний спосіб утворення ДД; проаналізовано фактори, що впливають на вибір компонента твірного фразеологізму як основи подальшого словотворення.

Під поняттям "дефразеологічної деривації" (нім. *dephraseologische Derivation* – термін В. Фляйшера) ми розуміємо процес утворення нових однослівних одиниць номінації на основі ФО [5: 185]. Наслідком дефразеологічної деривації є виникнення однослівних одиниць номінації, т. зв. *дефразеологічних дериватів*, шляхом зміни структури чи структури й семантики одночасно вихідної одиниці, наприклад: *frech wie eine Wanze* "нахаба з нахаб" → *wanzig* "нахабний, загонистий".

У німецькій мові до продуктивних способів, за допомогою яких на основі ФО утворюються лексичні одиниці, належать: *спосіб лексико-фразеологічної конденсації*, *лексико-морфологічний* та *морфолого-синтаксичний способи*.

Сутність *лексико-морфологічного способу* полягає в тому, що один із компонентів ФО акумулює на собі значення фразеологізму і стає основою для афіксального словотворення. Зазначеним способом утворено 275 слів, які складають 25 % від загальної кількості ДД нашої вибірки.

Лексико-морфологічним способом на основі головного компонента ФО утворилося 97 ДД, а на основі залежного – 178 ДД. Отже, статус граматичного центру не надає жодних переваг головному компонентові при афіксальному виленюванні.

Лексико-морфологічним способом на основі головного компонента фразеологізмів утворилося 51 дієслово, половина з яких (26 ДД) – від дієслівних ФО: *durchfallen* ← *durch den Korb fallen* "провалитися, зазнати фіаско"; *jmdm. etw. einblasen* ← *jmdm. etw. ins Ohr blasen* "нашіптувати комусь щось, нацьковувати на щось, когось, зводити наклеп на когось".

Префіксально-афіксальне утворення дієслів відбувається також від адвербіальних ФО (19 ДД): *dachsen* ← *schlafen wie ein Dachs* "спати як бабак"; а решта (6 ДД) – від субстантивних, ад'єктивних стійких словосполучень та речень: *lackieren* "ошукати" ← *Fertig ist der Lack!* "із цим покінчено, справу зроблено".

Варто зазначити, що деякі безпрефіксні дієслова, які утворилися лексико-морфологічним способом, мають префіксальні похідні одиниці: *aufpassen wie ein Luchs* "бути весь час насторожі", *jmd. hat Augen / Ohren wie ein Luchs* "очі / слух як у рисі" → *luchsen* "спостерігати; шпигувати за кимось" → *jmdm. abluchsen, jmdn. beluchsen* "виманювати щось хитрістю; підглядати, піддивлятися". Безпрефіксні й префіксовані дієслова знаходяться у дериваційних відношеннях, що є типовими для традиційного словотвору. Зазначені префіксовані дієслова – одиниці з *подвійною різнорівневою мотивацією* (термін В. М. Пугач [2: 125]), оскільки вони мотивуються як одиницею лексичного (безпрефіксним дієсловом), так і одиницею фразеологічного рівня.

Крім дієслів, лексико-морфологічним способом на основі головного компонента ФО виникло 24 іменники, 12 із яких утворилися від дієслівного сталого словосполучення: *der Klopfer* "жебрак, торговець на рознос, торговий агент" ← *Klinken klopfen* "старцювати, жебракувати"; *der Preller* "ошуканець, дурисвіт", *die Prellerin* "ошуканка, дурисвітка", *die Prellerei* "обман, ошуканство" ← *Füchse prellen* "самого чорта круг пальця обвести". Незначну кількість одиниць (6 ДД) утворено від субстантивних і адвербіальних фразеологізмів: *die Kannegießerei* "політиканство" ← *"Der politische Kannegießer"* назва комедії Л. Ф. Хольберга; *der Nassauer* "паразит, дармоїд", *die Nassauerin* "паразитка, дармоїдка" ← *per nass* "дурно, задарма". Утворення іменників на основі одного з головних членів ФО зі структурою речення відбувається лише в 6 випадках: *das Gefilme* "неприродне, удаване поведження" ← *Film nicht!* "Не будь смішним". Експресивність окремих іменників, успадкована від твірних одиниць, посилюється за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, наприклад: *die Prellerei, die Kannegießerei* та ін.

Більшість іменників мають однокореневі дієслова, утворені внаслідок лексико-фразеологічної конденсації чи лексико-морфологічного способу. Згідно із законами традиційного словотворення, такі іменники вступають у дериваційні відношення з однокореновими дієсловами, що утворені в результаті дефразеологічної деривації. Внаслідок чого в іменників виявляється *подвійна різнорівнева мотивація*: з одного боку, вони мотивуються ФО, що є одиницями фразеологічного рівня, а з іншого, – дієсловами, одиницями лексичного рівня.

Крім того, деякі ДД, іменники зокрема, мають більше одного традиційного словотворчого суфікса, наприклад: *mit dem großen Messer aufschneiden* → *(-er + -in) die Aufschneiderin*. На нашу думку, ці слова є ДД *другого ступеня*. Їх другий дериваційний суфікс приєднується до основи відфраземного утворення з одним дериваційним суфіксом, що виступає дериватом першого ступеня: *großen Messer aufschneiden* → *(-er) der Aufschneider* → *(-er- + -in) die Aufschneiderin* → *(-er + -in)*. Слова на зразок *die Aufschneiderin* також мають *подвійну різнорівневу мотивацію*. Однак їх міжрівнева (фразеологічна мотивація) опосередкована внутрішньорівневою – лексичною мотивацією.

Для прикметників лексико-морфологічний спосіб малопродуктивний. Наша картотека нараховує 18 прикметників, утворених на основі головного компонента: від дієслівних ФО (4 ДД): *aufschneiderisch* "хвалькуватий, брехливий, неправдивий" ← *mit dem großen Messer aufschneiden* "брехати, вихвалитися, перебільшувати"; від субстантивних (3 ДД): *windig* "ризикований, небезпечний" ← *heißer Wind* "сильний обстріл"; від ад'єктивних і адвербіальних (4 ДД): *tranig* ← *im Tran sein* "напідпитку; млявий, сонний, неухажливий"; на основі одного з головних членів ФО зі структурою речення (7 ДД): *wurstig* "байдужий, наплювацький" ← *Es ist jmdm. (alles) Wurst / Wurscht* "комусь на все начхати".

Крім того зафіксовано 1 прислівник і 3 дієприкметника, утворених від адвербіального словосполучення та ФО зі структурою речення: *spornstreichs* ← *in vollem Spornstreich* "щодоуху; миттю; наспіх" (арх.); *lackiert* "обдурений, ошуканий" ← *Fertig ist der Lack!* "із цим покінчено, справу зроблено"; *vertrant* "млявий, сонний, неухажливий" ← *im Tran sein* "напідпитку; млявий, сонний, неухажливий".

Деривати *aufschneiderisch, tranig, vertrant* мають однокореневі дієслова *aufschneiden, tranen*, утворені внаслідок лексико-фразеологічної конденсації або лексико-морфологічного способу. Оскільки за формою та семантикою вони співвідносяться як із твірними фразеологізмами, так і з ДД-дієсловами, то ми їх розглядаємо, як і іменники, проаналізовані вище, як похідні одиниці з *подвійною різнорівневою мотивацією*.

Таким чином, лексико-морфологічним способом на основі головного компонента ФО утворилося 97 слів, із яких: 51 дієслово, 24 іменники, 18 прикметників, 1 прислівник і 3 дієприкметника.

Лексико-морфологічним способом на основі залежного компонента фраземи утворено 178 слів, що становить 65 % від усіх слів, які виникли внаслідок зазначеного способу. Як видно, лексико-морфологічний спосіб словотворення на основі залежного компонента продуктивніший, ніж цей же спосіб на основі головного компонента.

Варто зазначити, що словотворення лексико-морфологічним способом на основі залежного компонента ФО спостерігається, переважно, у дієслівних фразеологізмах, у структурі яких дієслівний складник керує субстантивним компонентом. Від дієслівних ФО на основі залежного складника побудовано 157 ДД, що становить 88,2 % від усіх лексичних одиниць, утворених лексико-морфологічним способом на основі залежного компонента фраземи. Цілком можливо, що більша активність дієслівних фразеологізмів у відфраземному словотворенні спричинена особливостями дієслівної семантики, яка містить в собі не лише сему "дія", але й передбачає семи "суб'єкт дії", "об'єкт

дії", а інколи й – "результат дії". Названі семи дієслівного значення прагнуть актуалізації в самостійних словах та стимулюють словотворення від дієслова, і зокрема від дієслівних сталих словосполучень.

Утворення дієслів лексико-морфологічним способом продуктивне (128 ДД) і відбувається переважно, від дієслівних ФО на основі субстантивного компонента, за винятком кількох випадків, де дієслова утворено на основі ад'єктивного складника. В нашій картотеці наявні 124 дієслова, що виникли від дієслівних фразеологізмів: *hecheln, jmdn. durchhecheln* ← *jmdn. durch die Hechel ziehen* "перемивати кісточки комусь; перетирати на зубах когось"; *ulken* "жартувати, пустувати", *anulken* "підсміюватися над кимсь; розіграти когось", *verulken* "жартувати з когось, чогось" ← *mit jmdm. Ulk machen* "жартувати, пустувати".

Продуктивність ад'єктивних фразеологізмів та другорядних членів речень ФО зі структурою речення в утворенні дієслів порівняно низька (7 ДД): *umsatteln* "мінати професію; переходити на інший факультет" ← *in vielen / allen Sätteln gerecht sein* "бути майстром на всі руки".

Утворення іменників лексико-морфологічним способом на основі залежного компонента ФО порівняно із дієсловами є менш продуктивним. Таких іменників нараховується 20, переважна більшість із яких мотивована дієслівними фразеологізмами (17 ДД) і 16 із них утворено на основі залежного субстантивного компонента, а один ДД – унаслідок субстантивації прикметника: *die Hechelei* "лихослів'я; плітки; пересуди" ← *einen durch die Hechel ziehen* "перемивати кісточки комусь; перетирати на зубах когось"; *der Schmierer* "людина, яка вартує під час пограбування" ← *Schmiere stehen* "бути на стрьомі".

Цікавим, на наш погляд, є випадок виникнення іменника *der Schmierer*, що має значення "особа, яка виконує дію". Зазначений іменник має однокореневе дієслово-дериват *schmieren*, із яким і вступає в дериваційні відносини. Так, за законами традиційного словотворення цей іменник мав би мотивуватися дієсловом *schmieren*, оскільки він називає особу, яка виконує дію. Проте із семантичної точки зору іменник *der Schmierer* можна вважати як твірний щодо дієслова *schmieren*. Тому зазначені слова розглядаються як *взаємомотивуючі* [2: 159].

Взаємна мотивація зазначених вище одиниць зумовлена тим, що вони утворені на основі залежного субстантивного компонента фразеологізму. Дієслівна категоріальна належність ФО, що мотивує утворення дієслова та іменника, зумовлює дериваційну залежність її названих лексичних похідних у напрямку дієслово → іменник. У свою чергу, активізація слівних якостей субстантивного компонента дієслівного словосполучення, на основі якого відбувається словотворення, уможливорює іншу дериваційну залежність: іменник → дієслово, що притаманна також і традиційному словотворенню.

Утворення іменників на базі залежного складника від інших видів фразеологізмів (субстантивних, ад'єктивних та на основі другорядного члена речення від ФО зі структурою речення) нетипове і представлене у нашій картотеці поодинокими прикладами: *die Bärbeißigkeit* "сварливість, буркотливість" ← *bissig wie ein Bärenbeißer* "злий як собака"; *das Aberchen* "заковика, утрудненість" ← *kein Mensch ist ohne Aber* "ніхто не досконалий", *jede Sache hat ihr Aber* "тут є свої 'але'".

Іменник *das Aberchen* та дієслово *abern* є *взаємомотивуючими* відносно одне одного. Іменник *die Bärbeißigkeit* – дериват *другого ступеня*. Його другий словотворчий суфікс приєднується до основи деривата першого ступеня: *bissig wie ein Bärenbeißer* → (-ig-) *bärbeißig* → (-ig- + -keit-) *die Bärbeißigkeit*.

Крім дієслів та іменників, що були розглянуті вище, на основі залежного компонента лексико-морфологічним способом утворено 29 прикметників та 1 дієприкметник, які походять від дієслівних фразеологізмів (16 ДД): *zopfig* "застарілий" ← *den / einen Zopf abschneiden* "покінчити з якимось пережитком минулого"; від ад'єктивних фразем (9 ДД): *bärbeißig* "сердитий, сварливий, буркотливий" ← *bissig wie ein Bärenbeißer* "злий як собака"; від адвербіальних ФО та на основі другорядного члена речення від ФО зі структурою речення (5 ДД): *vorsintflutlich* "допотопний" ← *das ist noch von / schon vor Sinflut her* "щось є старим, допотопним".

Деякі прикметники, утворені лексико-морфологічним способом на основі залежного компонента, мають однокореневі деривати, з якими вступають у дериваційні відносини. Так, виникнення прикметника *zopfig* за законами традиційного словотворення на лексичному рівні може мотивувати іменник *der Zopf*, що утворився внаслідок лексико-фразеологічної конденсації.

Як при лексико-фразеологічній конденсації, так і при лексико-морфологічному способі словотворення спостерігається *компонентна* і *варіативно-компонентна вибірковість* [2: 88-89]. Основою афіксального словотворення переважно використовуються фразеологічно зв'язані компоненти або ж складники з меншою фразеотвірною активністю. А отже, при лексико-морфологічному способі дефразеологічної деривації спостерігаються ті ж тенденції лексичної вибірковості, що й при лексико-фразеологічній конденсації, наприклад: *dreinlegen* ← *sich in die Riemen legen / greifen* "налягати на весла; старанно взятися за щось; напружити всі сили"; *entlarven* ← *jmdm. die Larve / Maske abreißen / abziehen / vom Gesicht reißen* "зривати маску з когось, викривати когось". Отже, на вибір компонента впливають ті ж фактори, що й при лексико-фразеологічній конденсації: фразеологічна зв'язаність і ступінь фразеотвірної активності.

У нашій картотеці засвідчено випадки, коли компонент, що виступає основою афіксального відфраземного словотворення, входить до складу кількох фразеологічних варіантів, порівняйте: *anpfeffern* ← *jmdm. Pfeffer geben, jmdm. Pfeffer in den Arsch blasen / streuen* "підганяти; заохочувати;

примушувати; спонукати"; *wamsen, verwamsen* "відлупцювати когось", *durchwamsen* "сильно відлупцювати" ← *einem das Wams ausklopfen* "відлупцювати когось", *etw. auf Wams kriegen* "дістати прочухана". У таких випадках досить складно визначити, який саме фразеологічний варіант безпосередньо мотивує виникнення ДД, і тому подібні утворення розглядаються як *афіксальні похідні з ряду фразеологічних варіантів* (термін Ю. П. Гольцекера [6]).

Висновки і перспективи подальшого дослідження. В процесі утворення ДД лексико-морфологічним способом спостерігається *компонентна вибірковість*, що виявляється у виборі головного чи залежного компонента як основи словотворення. Оскільки перевага у виленюванні надається семантичному центру, то граматично залежний компонент ФО слугує твірною основою лише в тому випадку, коли граматичний та семантичний центри фразеологізму розподілені відповідно між граматично головним і граматично залежним компонентами ФО, і утворення ДД відбувається, відповідно, на основі залежного складника фразеологізму.

Під час лексико-морфологічного способу спостерігається *варіативно-компонентна вибірковість*, що полягає у виборі одного варіативного складника ФО як основи словотворення. Основним фактором, який визначає вибір компонентів для подальшого словотворення, є ступінь їх фразеотвірної значущості. Зазвичай, більша фразеотвірна значущість притаманна фразеологічно зв'язаним компонентам, а також складникам із меншою фразеотвірною активністю. Крім того, вибір складника може відбуватися внаслідок мовної випадковості та мовного принципу милозвучності. Варіативні компоненти фразеологізму, що стали базою словотворення розглядаються нами як *виленювання з ряду фразеологічних варіантів*, оскільки у таких випадках практично неможливо встановити, який саме фразеологічний варіант безпосередньо мотивує виникнення ДД.

У подальшому доцільним вважаємо вивчення тематичних полів та груп, які утворюють ДД, систематичних відношень досліджуваних одиниць із лексичними й фразеологічними одиницями (омонімія, синонімія, антонімія, полісемія), аналіз їх стилістичного застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Петров А. В. Отфразеологическая деривация сквозь призму базовых понятий словообразования / А. В. Петров ; [гл. ред. Е. С. Отин] // Восточноукраинский лингвистический сборник ДНУ : [сб. науч. трудов]. – Донецк : Донецчина, 2004. – Вып. 9. – С. 242–264.
2. Пугач В. Н. Межуровневая деривация в сфере фразеологии современного русского языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Пугач Вера Николаевна. – Волгоград, 1997. – 257 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в системе современного русского языка / Николай Федорович Алефиренко / Волгогр. гос. пед. ун-т. – Волгоград : Перемена, 1993. – 149 с.
4. Стишов О. А. Відфраземні утворення в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Стишов Олександр Анатолійович. – К., 1991. – 246 с.
5. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / Wolfgang Fleischer. – [2-e., durchs. und ergänzte Auflage]. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – 299 S.
6. Гольцекер Ю. П. Образование лексем на базе устойчивых сочетаний в польском языке / Ю. П. Гольцекер // Вопросы русского и славянского словообразования. – Самарканд : Изд-во Самаркандского гос. ун-та им. А. Навои, 1982. – С. 70–77.

REFERENCES (TRASLATED & transliterated)

1. Petrov A. V. Otfrazeologicheskaya derivatsiya skvoz' prizmu bazovykh poniatii slovoobrazovaniia [Phraseological Derivation through the Prism of the Basic Derivational Concepts] / A. V. Petrov ; [gl. red. Ye. S. Otin] // Vostochnoukrainskii lingvisticheskii sbornik DNU [The East Ukrainian Linguistic DNU Collection] : [sb. nauch. trudov]. – Donetsk : Donechchyyna, 2004. – Vyp. 9. – S. 242–264.
2. Pugach V. N. Mezhuovnevaia derivatsiia v sfere frazeologii sovremennogo russkogo yazyka [Interlevel Derivation in Phraseology of Modern Russian] : dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / Pugach Vera Nikolaievna. – Volgograd, 1997. – 257 s.
3. Alefirenko N. F. Frazеologіiа v sistеmе sovremennogo russkogo yazyka [Phraseology in Modern Russian] / Nikolai Fedorovich Alefirenko / Volgogr. gos. ped. un-t. – Volgograd : Peremena, 1993. – 149 s.
4. Styshov O. A. Vidfrazemni utvorennia v suchasniі ukrains'kii movi [Idiomatic Derivatives in the Modern Ukrainian] : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.02 / Styshov Oleksandr Anatoliiovych. – K., 1991. – 246 s.
5. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache [Phraseology in the Modern German] / Wolfgang Fleischer. – [2-e., durchs. und ergänzte Auflage]. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – 299 S.
6. Gol'tseker Yu. P. Obrazovanie leksem na baze ustoichivyykh sochetanii v pol'skom yazyke [The Word-Formation Based on the Idiomatic Expressions in Polish] / Yu. P. Gol'tseker // Voprosy russkogo i slavianskogo slovoobrazovaniia [Questions of Russian and Slavic Word-Formation]. – Samarkand : Izd-vo Samarkandskogo gos. un-ta im. A. Navoi, 1982. – S. 70–77.

Матеріал надійшов до редакції 26.01.2012 р.

Лазаренко Е. А. Лексико-морфологический способ образования дефразеологических дериватов в современном немецком языке.

В статье исследован лексико-морфологический способ образования однословных единиц третичной номинации на основе фразеологизмов немецкого языка; установлена его продуктивность; изучены структурно-словообразовательные особенности дефразеологических дериватов, а также факторы, определяющие выбор компонента производящей единицы в качестве основы для дальнейшего словообразования; проанализированы принципы взаимодействия дефразеологических дериватов с исходными фразеологизмами и однокоренными лексическими единицами, образованными в результате дефразеологической деривации; намечены пути дальнейших исследований.

Lazarenko O. O. The Lexical-Morphological Word-Formation Mode of Idiomatic Derivatives in the Modern German.

The article studies the lexical-morphological word-formation mode of the lexical units based on the German idiomatic expressions; establishes its productivity; studies the structural word-formation features of the idiomatic derivatives, as well as factors predetermining the choice of a formative unit component as the basis for the further word-formation; analyzes the interaction principles of the idiomatic derivatives with the initial phraseological units and one-root lexical units, formed in the result of the phraseological derivation; determines the further ways of the research.